

ՔՐԵԱԿԱՆ ՂԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԿՐԻՄԻՆԱԼԻՍՏԻԿԱ

ՏՈՒԺՈՂԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ՕՐԻՆԱԿԱՆ ՇԱՅԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՅՈՎՄԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՒԼՈՒՄ

ՍԱՄԿԵԼ ԴԻԼԲԱՆԴՅԱՆ

Նախնական քննության փուլում մեղադրյալի, կասկածյալի իրավունքների ու օրինական շահերի պաշտպանության մասին խոսելիս չպետք է մոռանալ, որ պաշտպանության կարիք ունեն մաքուր տուժողի իրավունքներն ու օրինական շահերը: Ռ. Մ. Եվլոևը իրավագիտորեն նշում է. «...Չի կարելի, ինչպես ներկայումս, տարվել հանցանք գործելու մեջ կասկածվող և մեղադրվող անձանց իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանությամբ՝ ի վնաս հանցագործություններից տուժած անձանց իրավունքների ու օրինական շահերի»¹:

Հայաստանում քրեական արդարադատության ոլորտում տուժողի իրավական վիճակը ունեցել է համապատասխան օրենսդրական զարգացում: Մինչև 1961 թ. ՀԽՍՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի ընդունումը հանցագործությունից տուժած անձանց իրավունքներն էապես սահմանափակված էին: Հանցագործությունից տուժած անձը տուժողի կարգավիճակով կարող էր հանդես գալ երկու դեպքում՝ ա) մասնավոր մեղադրանքի գործերով, բ) երբ նա քաղաքացիական հայց էր հարուցում: Վերջին դեպքում տուժողը հանդես էր գալիս որպես քաղաքացիական հայցվոր, և նրա գործունեությունը սահմանափակված էր նյութական վնասի հատուցման մասին պահանջով: Եթե նշված անձը չէր իրականացնում այդ գործառնություններից որևէ մեկը, ապա հանդես էր գալիս որպես վկա:

ՀՀ քրեադատավարական գործող օրենսդրությամբ կատարված փոփոխությամբ տուժողը հանդես է գալիս որպես մեղադրանքի կողմ և իր գործունեությամբ ոչ միայն իրականացնում է իր շահերի պաշտպանությունը, այլև նպաստում է հանցագործության բացահայտմանը: Տուժողի դատավարական վիճակի այսպիսի օրենսդրական կարգավորումը մի կողմից հիմքեր ստեղծեց ապահովելու հանցագործությունից տուժած անձանց իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունը, իսկ մյուս կողմից՝ շահագրգռված անձանց ներգրավմամբ նպաստելու քրեական գործի բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ քննությանը:

Մեղադրանքի գործառնության իրականացումը պետությանը պարտավորեցնում է օրենսդրությամբ նախատեսել այնպիսի դատավարական երաշխիքներ, որոնք կապահովեն հանցագործությունից տուժած անձանց

¹ **Евлоев Р. М.** Процессуальные гарантии защиты прав и законных интересов лиц, потерпевших от преступлений (стадия предварительного расследования). Дисс. канд. юрид. наук. СПб., 2005, с. 17.

արդարադատության մատչելիության իրավունքի իրականացումը: Այսինքն՝ քրեադատավարական օրենսդրությամբ պետք է նախատեսվեն այնպիսի ընթացակարգեր, որոնք ոչ թե կխոչընդոտեն, այլ կնպաստեն տուժողի իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությանը: Հանցագործությունից տուժած անձինք չպետք է կրկնակի տուժեն, երկրորդ անգամ՝ արդեն պետության և հասարակության անտարբերությունից²:

Քրեական դատավարության բոլոր մասնակիցները պետք է օժտված լինեն և՛ բավարար իրավունքներով, և՛ դրանք իրացնելու համապատասխան երաշխիքներով, որպեսզի և՛ նախաքննությունը, և՛ ամբողջ քրեական դատավարությունը հնարավոր լինի համարել մարդասիրության ու ժողովրդավարության պահանջներին համապատասխանող: Ընդ որում, ոչ մի դեպքում չի կարելի մոռանալ հանցագործություններից տուժողների իրավունքների ու օրինական շահերի մասին: Դրան, մասնավորապես, ուշադրություն է դարձվում քրեական իրավունքի և դատավարության շրջանակներում տուժողի վիճակի մասին Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեի՝ 1985 թ. հունիսի 28-ին ընդունված Հանձնարարականում (№ R (85) 11), որում անդամ պետությունների կառավարությունների ուշադրությունն է հրավիրվում այն հանգամանքի վրա, որ քրեական արդարադատության հիմնական գործառույթը պետք է լինի հարցումների բավարարումն ու տուժողների շահերի պաշտպանությունը³:

Միջազգային իրավունքում մարդու իրավունքներին վերաբերող փաստաթղթերի մեջ հիմնականը ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի՝ 1948 թվականին ընդունած Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրն է: Միջազգային այս փաստաթուղթը թեպետ ունի համընդհանուր բնույթ, բայց այնտեղ հանցագործությունից տուժած անձանց իրավունքների պաշտպանության վերաբերյալ առանձին դրույթ նախատեսված չէ: Հռչակագրում հիմնականում խոսվում է քրեական հետապնդման ենթարկվող անձանց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության մասին:

Հռչակագրի 8-րդ հոդվածում սահմանված է ընդհանուր սկզբունք, համաձայն որի՝ «Յուրաքանչյուր ոք սահմանադրությամբ և օրենքով իրեն տրված հիմնական իրավունքների խախտման դեպքում ունի ազգային իրավասու դատական ատյանների միջոցով արդյունավետ պաշտպանության իրավունք»: Այս իրավունքը վերաբերում է նաև հանցագործությունից տուժած անձանց, որովհետև նրանք նույնպես ազգային օրենսդրության շրջանակներում պաշտպանության իրավունք ունեն, այդ թվում նաև՝ պատճառված վնասի հատուցման:

Հանրաճանաչ է այն գաղափարը, որ քրեական գործերով արդարադատության իրականացման սկզբունքները պետք է կիրառվեն ինչպես

² Տուժողի իրավական վիճակի կարգավորմանը վերաբերող ազգային օրենսդրության մեջ պետք է հաշվի առնվեն այն պահանջները, որոնք ամրագրված են միջազգային փաստաթղթերում: Հանցագործությունների և իշխանության չարաշահման գոհերի հանդեպ արդարադատության հիմնարար սկզբունքների հռչակագիրը (1985), Բանաձև (78) անվճար իրավաբանական օգնության և խորհրդատվության վերաբերյալ, Հանձնարարական R (85) 11 Քրեական իրավունքի և դատավարության շրջանակներում տուժողի կարգավիճակի մասին:

³ Տե՛ս "Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью". М., 1998, էջ 114-116:

մեղադրյալների և իրավախախտների, այնպես էլ հանցագործության զոհերի համար: Դրանով պայմանավորված՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեան 1985 թվականի նոյեմբերի 29-ին 40/34 բանաձևով ընդունեց «Հանցագործությունների և իշխանության չարաշահման զոհերի համար արդարադատության հիմնական սկզբունքների հռչակագիրը»: Այս փաստաթղթում առաջին անգամ ՄԱԿ-ը սահմանեց, թե ովքեր են հանցագործությունից տուժած անձինք, հստակեցրեց նրանց շրջանակը և իրավունքները: Հռչակագիրը ՄԱԿ-ի անդամ երկրներին կոչ է անում հանցագործությունից տուժած անձանց իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության ապահովման համար ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցներ:

Քանի որ շատ երկրների օրենսդրության մեջ «տուժող» հասկացությունը ստացել է օրենսդրական տարբեր ձևակերպումներ, ապա առավել նպատակահարմար են գտել Հռչակագրում օգտագործել «զոհ» հասկացությունը: Հռչակագրում տրված է զոհ հասկացության մեկնաբանությունը, ինչը միջազգային իրավական առումով հեշտացնում է ներպետական օրենսդրության մեջ այդ հասկացության բնորոշումը: Համաձայն Հռչակագրի «Ա» բաժնի 2-րդ կետի՝ հանցագործության զոհ են համարվում այն անձը կամ անձինք, որոնց հանցագործությամբ կամ իշխանության չարաշահմամբ պատճառվել է վնաս՝ ներառյալ մարմնական կամ բարոյական վնասը, հուզական ապրումները, նյութական վնասը կամ նրանց հիմնական իրավունքների էական խախտումները և իշխանության չարաշահումները: Հռչակագրի համաձայն՝ «զոհ» հասկացության մեջ մտնում են՝

1. հանցագործությունից անմիջական վնաս կրած անձը,
2. տուժողի մերձավոր ազգականը և խնամարկյալը,
3. անձինք, որոնց վնաս է հասցվել աղետի վիճակում գտնվողին օգնություն ցույց տալու ընթացքում կամ վիկտիմիզացումը կանխելիս:

«Ձոհ» հասկացության մեկնաբանությունը ցույց է տալիս, որ այն համապատասխանում է ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքում օգտագործվող տուժող հասկացությանը, բայց ավելի լայն բովանդակություն ունի: Եթե Հռչակագրում «զոհ» հասկացությունն առավելապես օգտագործվում է նյութաիրավական իմաստով, ապա քրեական դատավարությունում «տուժող» հասկացությունը կիրառվում է որպես դատավարության սուբյեկտ:

Հռչակագրից հետևում է, որ «զոհ» հասկացությունը լայն իմաստ ունի, որովհետև խոսքը ոչ միայն հանցագործությունից, այլև իշխանության չարաշահումներից տուժած անձանց պաշտպանության մասին է: Հռչակագրում տեղ գտած կարգավորումն արդարացված է, որովհետև անձը կարող է տարբեր իրավախախտումների զոհ դառնալ:

Հռչակագրի այս տրամաբանությունն իր ամրագրումն է ստացել նաև ՀՀ Սահմանադրության 20 հոդվածի 5-րդ մասում, որում նշված է. «Տուժողին պատճառված վնասը հատուցվում է օրենքով սահմանված կարգով»: Ինչպես տեսնում ենք, ՀՀ Սահմանադրությունում «տուժող» հասկացությունը օգտագործվում է լայն իմաստով, այսինքն՝ տուժող ասելով պետք է հասկանալ քրեական, քրեադատավարական, վարչական, քաղաքացիաիրավական և այլ հարաբերություններից տուժած անձանց:

Յոչակագրում ամրագրված են հանցագործությանը զոհ դարձած անձանց շահերի պաշտպանության այն նվազագույն չափանիշները, որոնք պետք է ամրագրվեն ազգային օրենսդրության մեջ: Մասնավորապես, հանցագործությունից և իշխանության չարաշահումներից տուժած անձանց համար պետք է ապահովել՝

1. արդարադատության մատչելիություն և արդարացի վերաբերմունք, որը ենթադրում է՝

ա) զոհերին տեղեկությունների տրամադրում դատական քննության ժամկետների և ընթացքի, նրանց գործերի քննության արդյունքների մասին, հատկապես այն դեպքերում, երբ նրանց կողմից պահանջվել են այդպիսի տեղեկություններ,

բ) դատական քննության փուլերում, ազգային քրեական արդարադատության համակարգին համապատասխան, զոհերի կարծիքների ու ցանկությունների ներկայացման և քննարկման հնարավորության ապահովում այն դեպքում, երբ շոշափվում են նրանց անձնական շահերը, իհարկե առանց մեղադրյալի շահերը վնասելու,

գ) դատական քննության ողջ ընթացքում զոհերին պատշաճ օգնության տրամադրում,

դ) զոհերի համար անհարմարությունները նվազագույնին հասցնելուն ուղղված միջոցների ձեռնարկում, ինչպես տուժողների, այնպես էլ նրանց ընտանիքների և նրանց կողմի վկաների անվտանգության ապահովում, սպառնալիքներից և վրեժխնդրությունից նրանց պաշտպանություն,

ե) գործի քննության ժամկետների չարդարացված ձգձգումների կանխում և զոհերին հասցված վնասի հատուցման վերաբերյալ որոշման կայացում:

2. Ինչպես հանցագործություն կատարած անձի, այնպես էլ պետության կողմից վնասի փախստուցում, երբ կատարվել է արարք, որը հանգեցրել է վիկտիմիզացման:

3. Հատուցում:

4. Սոցիալական օգնություն⁴:

Հանցագործությանը զոհ դարձած անձանց իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության համար կարևոր է նաև Եվրոպական խորհրդի մոտեցումը: Պետք է նշել, որ Մարդու իրավունքների և հիմնական ազատությունների պաշտպանության մասին Եվրոպական կոնվենցիայում տուժողների իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանության վերաբերյալ առանձին դրույթ նախատեսված չէ: Սակայն Եվրոպական կոնվենցիան բովանդակում է դրույթներ հանցագործությամբ և իշխանության չարաշահմամբ պատճառված վնասի հատուցման վերաբերյալ: Մասնավորապես, Եվրոպական կոնվենցիայի 5 հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն՝ յուրաքանչյուր ոք, ով ձերբակալման կամ կալանքի տակ գտնվելու զոհ է դարձել ի խախտումն սույն հոդվածի դրույթների, վնասի հատուցման իրավունք ունի, կամ Կոնվենցիայի 13 հոդվածի համաձայն՝ յուրաքանչյուր ոք, ում՝ Կոնվենցիայով նախատեսված իրավունքները և ազատությունները խախտված են, պետական մարմինների առջև իրա-

⁴ Տե՛ս "Международные акты о правах человека: Сборник документов". М., 1996, էջ 165-167:

վական պաշտպանության արդյունավետ միջոցների իրավունք ունի, նույնիսկ եթե նման խախտումը կատարվել է ի պաշտոնե գործող անձանց կողմից:

Ճիշտ է, Եվրոպական կոնվենցիան տուժողի իրավունքների պաշտպանության մասին առանձին դրույթ չի բովանդակում, բայց Եվրոպական դատարանն ունի համապատասխան նախադեպային որոշումներ, որոնք հիմնականում վերաբերում են արդարադատության մատչելիության իրավունքին: Տուժողի իրավունքների պաշտպանության համար առավել բնորոշ է «Էիրին ընդդեմ Իռլանդիայի» գործով (09.10.1979 թ.) Եվրոպական դատարանի որոշումը: Այս գործով Եվրոպական դատարան էր դիմել տուժող տիկին Էիրին, որը դատավարության բարդության պատճառով ազգային օրենսդրությամբ զրկված էր դատական քննությանը մասնակցելու հնարավորությունից, միևնույն ժամանակ բավարար միջոցներ չուներ ներակայացուցչին (փաստաբանին) վճարելու համար:

Եվրոպական դատարանը, քննելով դիմողի պահանջները, նշեց, որ ազգային օրենսդրությունը հակասում է Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին կետին, որը կարող է հարկադրել պետությանը փաստաբանական օգնություն տալու, երբ այն անհրաժեշտ է արդարադատության մատչելիության իրավունքի իրական ապահովման համար, կամ այն պատճառով, որ մասնակից երկրների ազգային օրենսդրությամբ որոշակի գործերով իրավաբանական ներկայացուցչությունը պարտադիր է, կամ դատավարության բարդության պատճառով⁵: Իհարկե, նշված գործով Եվրոպական դատարանի որոշման վերլուծությունից պարզ չէ, թե հանցագործությունից տուժած անձանց արդարադատության մատչելիության իրավունք ասելով ինչ պետք է հասկանալ: Արդյո՞ք այն ենթադրում է միայն դատարան դիմելու իրավունք, թե՞ դրա իրականացումն ապահովող նաև այլ իրավունքներ:

Կարծում ենք, որ տուժողի արդարադատության մատչելիության իրավունքն ավելի լայն հասկացություն է, որը ենթադրում է հանցագործությունից տուժած անձի՝ դատարան դիմելու իրավունք, դատարանի կողմից տուժողի պահանջի անարգել և անհապաղ քննություն, քրեական դատավարության բոլոր փուլերում որակյալ իրավաբանական օգնություն ստանալու համար ներկայացուցիչ ունենալու իրավունք, քրեադատավարական օրենքով նախատեսված դատավարական իրավունքներն իրականացնելու համար տուժող ճանաչվելու իրավունք:

Հանցագործությունից տուժած անձանց իրավունքների և օրինական շահերի անմիջական պաշտպանությանն է ուղղված 1983 թվականի նոյեմբերի 24-ին Եվրոպական խորհրդի ընդունած «Բռնությամբ զուգորդված հանցագործությունների զոհերին վնասի հատուցման մասին կոնվենցիան»⁶: Նշված կոնվենցիան նպատակ է հետապնդում անդամ երկրներին պարտավորեցնել մշակելու և պետության կողմից ներդնելու հանցագործությունից տուժած անձանց վնասի հատուցման համակարգ հատ-

⁵ Էիրին ընդդեմ Իռլանդիայի գործով (09.10.1979): Տե՛ս "Европейский Суд по правам человека". Избранные решения в 2 т. Т. 1. М., 2000, էջ 273:

⁶ Տե՛ս "Сборник документов Совета Европы в области защиты прав человека и борьбы с преступностью". էջ 81-85:

կապես այն դեպքում, երբ հանցագործություն կատարած անձը հայտնի չէ կամ չունի միջոցներ: Այս Կոնվենցիան 2001 թվականի նոյեմբերի 8-ին ստորագրվել է Հայաստանի Հանրապետության կողմից, բայց չի վավերացվել: Իհարկե, Հայաստանի Հանրապետությունը մինչև Կոնվենցիան վավերացնելը պետք է քննարկի և հստակ հաշվարկ կատարի հանցագործությամբ պատճառված վնասն իր կողմից հատուցելու հնարավորության հարցը: Հանցագործությամբ տուժողին հասցված վնասի հատուցման պրակտիկայի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ միշտ չէ, որ հանցագործությունից տուժած անձինք կարողանում են վերականգնել իրենց հասցված վնասը: Հաճախ այդ գործընթացն այնքան է ձգձգվում, որ տարիներ շարունակ տուժողները չեն կարողանում վերականգնել իրենց պատճառված վնասը: Սովորաբար այդպիսի իրավիճակ առաջանում է այն դեպքերում, երբ մեղավոր անձը տարբեր պատճառներով չի կարողանում հատուցել հասցված վնասը, կամ չի բացահայտվում հանցանք կատարողը:

Թեև վերը նշված միջազգային պայմանագրերում կարևորվում է տուժողին պատճառված նյութական վնասը պետության կողմից հատուցելու հարցը, այնուամենայնիվ մեր պետությունը մինչ այժմ չի նախատեսել նման իրավիճակներում հայտնված տուժողներին փոխհատուցում տալու մեխանիզմներ:

Կարծում ենք, որ ՀՀ քրեադատավարական օրենսդրության մեջ այս խնդրի լուծումը կդառնա տուժողի գույքային շահերի պաշտպանության ապահովման միջոցներից մեկը: Պետության կողմից փոխհատուցում տալու կարգ սահմանելու հարցում, կարծում ենք, պետք է հաշվի առնել այն երկրների փորձը, որտեղ նախատեսված են այդպիսի մեխանիզմներ:

Ճիշտ է, այսօր պետությունը դժվար թե կարողանա ամբողջությամբ հատուցել հանցագործությամբ պատճառված վնասը, բայց որոշ հանցագործությունների վերաբերյալ, կարծում ենք, համապատասխան վերապահումներով, այդպիսի հատուցում պետք է նախատեսել (օրինակ՝ քաղաքական բռնությունների, ահաբեկչության կամ բնապահպանական աղետների գոհ դարձած անձանց համար):

Այն հիմնական միջազգային իրավական ակտը, որն անմիջականորեն կարգավորում է տուժողի իրավական վիճակը քրեական իրավունքում և քրեական դատավարությունում, 1985 թվականի հունիսի 28-ի Եվրոպական խորհրդի նախարարների կոմիտեի «Քրեական իրավունքի և քրեական դատավարության շրջանակներում տուժողի կարգավիճակի մասին» № R (85) 11 Հանձնարարականն է: Նշված Հանձնարարականի ներածական մասում ուղղակի սահմանված է, որ այս փաստաթուղթը մշակվել է այն տրամաբանությամբ, որ ավանդաբար քրեական արդարադատության համակարգն ուղղված է եղել պետության և իրավախախտի միջև հարաբերությունների կարգավորմանը, իսկ այդպիսի մոտեցումը հաճախ հանգեցրել է ոչ թե հանցագործությունից տուժած անձանց խնդիրների լուծմանը, այլ դրանց ավելացմանը: Հանձնարարականում նշվում է, որ արդարադատության հիմնական գործառույթը պետք է լինի տուժողների շահերի պաշտպանությունը, անհրաժեշտ է տուժողի միջնորդությունները հաշվի առնել քրեական դատավարության բոլոր փուլերում, պետք է բարձրացնել տուժողների վստահությունը քրեական ար-

դարադատության նկատմամբ և խրախուսել նրա համագործակցությունը հատկապես որպես վկա, արդարադատության համակարգում անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել տուժողին հասցված ֆիզիկական, հոգեկան, նյութական և սոցիալական վնասին և քննարկել այն հարցը, թե ինչպիսի քայլեր պետք է ձեռնարկել այդ կապակցությամբ նրա պահանջների բավարարման համար:

ՀՀ Սահմանադրության մեջ տուժողին պատճառված վնասի հատուցման իրավունքի ամրագրումը կարևոր առաջընթաց քայլ է, որովհետև առաջին անգամ տուժած անձանց իրավունքների պաշտպանությունը բարձրացվեց սահմանադրական մակարդակի և ճանաչվեց սահմանադրաիրավական ինստիտուտ:

ՀՀ Սահմանադրությունը բավականին ընդհանուր գծերով է ներկայացնում տուժողի իրավունքների պաշտպանությունը: Պետք է նշել, որ տուժողների իրավունքների պաշտպանության ապահովման առումով ՀՀ Սահմանադրության մեջ տուժողի արդարադատության մատչելիության իրավունքը սահմանադրական մակարդակով պատշաճ կարգավորված չէ: Սահմանադրության մեջ շեշտադրումը կատարվում է սահմանադրաիրավական այս ինստիտուտի միայն մի սկզբունքի, այն է՝ օրենքով սահմանված կարգով տուժողին հասցված վնասի հատուցման վրա: Այնտեղ ամրագրված չեն միջազգային իրավական այն զարգացումները, որոնք վերաբերում են՝ ա) արդարադատության մատչելիությանը, բ) վնասի հատուցմանը, գ) փոխհատուցմանը, դ) սոցիալական օգնությանը: Դա հիմք է տալիս նշելու, որ տուժողների սահմանադրական իրավունքների պաշտպանությունը, նրանց դատավարության մեջ ներգրավելու հետևողական մեխանիզմների նախատեսումը պետք է դառնան Սահմանադրական դատարանի գործունեության առաջնային ուղղություններից մեկը: ՀՀ Սահմանադրական դատարանը սահմանադրական արդարադատության միջոցով պետք է ապահովի միջազգային իրավական փաստաթղթերում տուժողների ամրագրված այն հիմնական իրավունքների պաշտպանությունը, որոնք ՀՀ օրենսդրության մեջ չեն ամրագրվել:

Եիշտ է, ՀՀ օրենսդրության մեջ «տուժող» հասկացությունը տրված է միայն ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքում (հոդված 58), բայց ՀՀ Սահմանադրության մեջ այն չի օգտագործվում միայն քրեադատավարական իմաստով: Սահմանադրական բնորոշումից հետևում է, որ «տուժող» հասկացությունը պետք է հասկանալ ինչպես նյութաիրավական, այնպես էլ դատավարական առումով: ՀՀ Սահմանադրության համաձայն՝ տուժողը հանցագործությունից, իրավախախտումներից կամ իշխանության չարաշահումներից վնաս կրած անձն է: Տվյալ դեպքում տուժողի իրավական վիճակը որոշվում է նրա փաստական դրությամբ՝ անկախ նրան դատավարության սուբյեկտ ճանաչելուց կամ չճանաչելուց: Դա նշանակում է, որ տուժողն իրավունք ունի իր շահերի արդյունավետ պաշտպանության կամ իրեն պատճառված վնասի հատուցման համար դիմելու դատարան կամ ներպետական իրավասու մարմիններին:

Տուժողը դատավարության մեջ ներգրավվելուց հետո ձեռք է բերում դատավարության մասնակցի կարգավիճակ, այսինքն՝ կարող է հանդես գալ որպես տուժող, քաղաքացիական հայցվոր և այլն: Դատավարությունում անձին տուժող ճանաչելու նպատակը ոչ թե նրան վնաս հասցնելու

փաստի ամրագրումն է, այլ դատավարության մեջ ներգրավելը, դատավարական իրավունքներով ու պարտականություններով օժտելը և դրանց իրականացումն ապահովելը, ինչը հանգեցնում է նրա խախտված իրավունքների պաշտպանության և հասցված վնասի հատուցման:

Քրեական դատավարությունում տուժող է ճանաչվում այն անձը, ում քրեական օրենսգրքով չթույլատրվող արարքով անմիջականորեն պատճառվել է բարոյական, ֆիզիկական կամ գույքային վնաս: Տուժող է ճանաչվում նաև այն անձը, ում կարող էր անմիջականորեն պատճառվել բարոյական, ֆիզիկական կամ գույքային վնաս, եթե ավարտվեր քրեական օրենսգրքով չթույլատրված արարք կատարելը (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի հոդված 58): Քրեադատավարական օրենսդրությունը տուժողին համարում է դատավարության ինքնուրույն սուբյեկտ և վերապահում է դատավարական լայն իրավունքներ: Քրեական դատավարության բոլոր փուլերում տուժողի մասնակցության ապահովման հետ կապված խնդիրներ հիմնականում չկան:

Քրեաիրավական հարաբերությունների հանրային բնույթից ելնելով՝ քրեական հետապնդում իրականացնելու իրավունքը վերապահված է պետությանը՝ հանձինս նրա քրեական հետապնդման մարմինների, այսինքն՝ տուժողը հանրային մեղադրանքի գործերով չի կարող կանխորոշել գործի քննության ընթացքը կամ անձին պատասխանատվության ենթարկելու սահմանները: Սակայն տուժողն իրավունք ունի իր մոտեցումն արտահայտել այդ հարցերի վերաբերյալ, մասնավորապես դատական կարգով բողոքարկել քրեական գործի հարուցումը մերժելու, քրեական հետապնդումը դադարեցնելու կամ քրեական գործը կարճելու մասին որոշումները: Բոլոր դեպքերում քրեական դատավարությունում տուժողի շահերը չեն կարող հանգել միայն հանցագործությամբ իրեն հասցված նյութական վնասի հատուցմանը, դրանք մեծապես կապված են նաև մեղադրանքի ապացուցվածության, դրա ծավալի, քրեական օրենքի կիրառման և պատժի նշանակման հարցերի քննարկման հետ, որովհետև շատ դեպքերում վնասի հատուցման հնարավորությունը և դրա չափերի որոշումը կախված են այդ հարցերի ճիշտ լուծումից:

Որպեսզի քրեական դատավարությունը լինի արդար, պետք է պահպանել մի կողմից մեղադրյալի և կասկածյալի, մյուս կողմից՝ հանցագործությունից տուժողի իրավունքների ու ազատությունների համամասնությունը: Չի կարելի քրեական դատավարությունը գնահատել թվաբանական հաշվարկ կիրառելով, թե քրեական դատավարության մասնակիցներից ով ավելի շատ իրավունքներ ու ազատություններ ունի: Անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այդ իրավունքների ու ազատությունների որակին, ինչպես նաև դրանց իրացման իրապես գործուն մեխանիզմների առկայությանը:

Պետք է ընդունել այն փաստը, որ Հայկական ԽՍՀ-ում գործող քր. դատ. օր.-ով տուժողի համար շատ ավելի քիչ իրավունքներ և ազատություններ էին նախատեսված, քան ներկայումս գործող ՀՀ քր. դատ. օր.-ով: Այսպես, նախկին օրենսդրությամբ նախնական քննության փուլում տուժողն ուներ հետևյալ իրավունքները՝ գործով ցուցմունքներ տալ, ներկայացնել ապացույցներ, դիմել միջնորդությամբ, ծանոթանալ գործի նյութերին նախաքննության ավարտից սկսած (Հայկական ԽՍՀ քր. դատ.

օր.-ի հոդված 48): Իսկ գործող ՀՀ քր. դատ. օր.-ի հոդված 59-ի առաջին մասի համաձայն՝ տուժողն ունի նաև հետևյալ իրավունքները՝ ծանոթանալ առաջադրված մեղադրանքին, առարկել քրեական վարույթն իրականացնող մարմինների գործողություններին և պահանջել իր առարկությունները մտցնել քննչական կամ այլ դատավարական գործողության արձանագրության մեջ, ծանոթանալ քննչական և այլ դատավարական գործողությունների արձանագրություններին, որոնց նա մասնակցել է, և դիտողություններ ներկայացնել արձանագրությունում գրառումների ճշտության և լրիվության կապակցությամբ, քննչական և այլ դատավարական գործողությանը մասնակցելու, դատարանի նիստին ներկա գտնվելու դեպքում պահանջել նշված գործողության կամ դատարանի նիստի արձանագրության մեջ գրառումներ կատարել այն հանգամանքների մասին, որոնք, իր կարծիքով, պետք է նշվեն, ծանոթանալ դատական նիստի արձանագրությանը և ներկայացնել դրա մասին իր դիտողությունները:

Վերոնշյալ իրավունքների առկայությունը տուժողին դարձնում է քրեական դատավարության ակտիվ մասնակից, որը սեփական գործողությունների շնորհիվ ի վիճակի է ոչ միայն պաշտպանելու իր իրավունքները, այլև իրացնելու սեփական օրինական շահերը:

Նախկին և ներկայումս գործող քրեական դատավարության օրենսգրքերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ ներկայումս տուժողի իրավունքները անհամեմատ ավելացել են: Ընդ որում, այդ իրավունքների որոշ մասը տուժողին հնարավորություն է տալիս ավելի ակտիվորեն պաշտպանելու իր շահերը քրեական դատավարության ընթացքում, մասնավորապես՝ նախնական քննության փուլում: Բացի այդ, նա հնարավորություն է ստացել լիակատար տեղեկատվություն ունենալու այն ապացույցների մասին, որոնք հավաքել է քննիչը: Դա ապահովվում է, մասնավորապես, տուժողի՝ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի հոդված 59-ի առաջին մասում ամրագրված իրավունքով, որի համաձայն՝ տուժողն իրավունք ունի «նախաքննության ավարտման պահից ծանոթանալ գործի բոլոր նյութերին, դրանցից պատճեններ հանել և գործից դուրս գրել ցանկացած ծավալի ցանկացած տեղեկություններ»: Այս իրավունքը տուժողին հնարավորություն է ընձեռում նախ՝ ժամանակին ծանոթանալ քրեական գործի նյութերին և երկրորդ՝ մշակել սեփական շահերը պաշտպանելու ծրագիր՝ հիմնվելով առկա նյութերի վրա: Չափազանց կարևոր է նաև «առաջադրված մեղադրանքին ծանոթանալու» տուժողի իրավունքը (ՀՀ քր. դատ. օր.-ի հոդված 59-ի առաջին մաս, առաջին կետ): Նշված իրավունքը հնարավորություն է տալիս տուժողին իմանալու, թե ինչի մեջ է մեղադրվում մեղադրյալը, ուստի նա հնարավորություն է ստանում որոշելու, թե ինչ չափով են ապահովվում նախնական քննության ընթացքում իր օրինական շահերը: Եթե տուժողը, առաջադրված մեղադրանքին ծանոթանալով, համարում է, որ մեղադրանքը չի արտացոլում իր շահերը, ապա նա հնարավորություն է ունենում միջնորդություններ հարուցելու, որոնցում կարող է արտահայտել իր անհամաձայնությունը և առաջարկել կատարելու այս կամ այն գործողությունները: Սակայն, այնուամենայնիվ, կարծում ենք, տուժողին նշված իրավունքները շնորհելը միայն առաջին քայլն է նրա իրավունքների ու օրինական շահերի պաշտպանության երաշխիքների ամրապնդման ուղղությամբ: Հաջորդ քայլը պետք է

լինի նրա իրավունքների հետագա ընդլայնումը: Մասնավորապես, որպեսզի տուժողը կարողանա ժամանակին արձագանքել քննիչի գործողություններին և իրականացվող քննության ընթացքին, ճիշտ կլիներ, մեղադրյալին առաջադրված մեղադրանքի մասին իրազեկելուց բացի, տուժողին տեղեկություններ տալ մեղադրյալի նկատմամբ կիրառված խափանման միջոցի մասին: Ուստի թերևս ճիշտ կլիներ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի հոդված 59-ի առաջին մասի առաջին կետը շարադրել հետևյալ խմբագրությամբ. «...ծանոթանալ առաջադրված մեղադրանքին և մեղադրյալի նկատմամբ խափանման միջոց ընտրելու մասին որոշումներին»: Մեղադրյալի նկատմամբ համապատասխան խափանման միջոցի ընտրությունը երաշխավորում է տուժողի անվտանգության որոշակի աստիճան: Ուստի տուժողի իրազեկված լինելը, թե խափանման ինչ միջոց է ընտրվել մեղադրյալի նկատմամբ, նրան վստահություն է ներշնչում իր անվտանգության հարցում: Իսկ եթե տուժողը համարի, որ ընտրված խափանման միջոցը բավարար չէ իր անվտանգությունն ապահովելու համար, նա այն փոխելու համապատասխան միջնորդություն ներկայացնելու հնարավորություն պետք է ունենա:

Թերևս ճիշտ կլինի տուժողին իրավունք տալ քննիչի թույլտվությամբ մասնակցելու քննչական գործողություններին, որոնք անցկացվում են իր կամ իր ներկայացուցչի միջնորդությամբ: Նշված իրավունքի առկայությունը թույլ կտա տուժողին անձամբ մասնակցելու քննիչի կողմից ապացույցների հավաքմանը և տեսնելու, թե որքանով էին իր միջնորդությունները հիմնավորված: Մասնակցելով քննչական գործողությանը՝ տուժողը կարող է զգալ, որ սխալվում էր կամ, հակառակը, չէր սխալվում կատարված հանցագործության մասին այս կամ այն անձի տեղյակ լինելու, այս կամ այն վայրում հետքերի առկայության հարցերում, որոնք կարող էին դառնալ ապացույցներ: Ընդ որում, նա կարող է նաև պարզաբանումներ տալ, որոնք առարկաներ, փաստաթղթեր, հետքեր որոնելիս կարող են կոնկրետ քրեական գործերով ապացույցներ դառնալ: Դրանով իսկ տուժողը հնարավորություն կունենա նախնական քննության ընթացքում ակտիվորեն պաշտպանելու իր օրինական շահերը:

Արդարացի կլիներ նաև տուժողին իրավունք տալ դեռ նախնական քննության ընթացքում ծանոթանալու կասկածյալի, մեղադրյալի հայտարարություններին ու միջնորդություններին և ներկայացնելու դրանց առնչությամբ իր առարկությունները, որոնք նույնպես պետք է քննարկվեն քննիչի կողմից: Այս իրավունքը թույլ կտա տուժողին դիմակայելու մեղադրյալին, կասկածյալին, որոնք, իրացնելով սեփական իրավունքները, կարող են սպառնալիքի տակ դնել տուժողի իրավունքները: Դրանով իսկ տուժողը նախնական քննության փուլում կկարողանա արդյունավետորեն պաշտպանել իր իրավունքներն ու օրինական շահերը:

ՀՀ քր. դատ. օր.-ի հոդված 265-ի երկրորդ մասում ասվում է. «Տուժողին, քաղաքացիական հայցվորին, քաղաքացիական պատասխանողին քննիչը ծանոթանալու համար գործը ներկայացնում է նրանց միջնորդության դեպքում, իսկ մեղադրյալին և պաշտպանին՝ անկախ միջնորդությունից»: Դրանով իսկ իրացվում է նախնական քննությունն ավարտվելիս քրեական գործի նյութերին ծանոթանալու տուժողի իրավունքը: Սակայն ճիշտ կլիներ, որ նախնական քննությունն ավարտվելիս տուժողի

կողմից քրեական գործի նյութերին ծանոթանալու այս կարգը օրենքում ավելի հստակ ու մանրամասն նկարագրվել: Այսպես, ավելի ճիշտ կլիներ նշել, որ քննիչը պարտավոր է տուժողին ժամանակին ծանուցել նախաքննության ավարտի մասին՝ այդ մասին նշելով իր կազմած հատուկ արձանագրության մեջ, որտեղ տուժողը պարտավոր է իր ստորագրությամբ հաստատել նախաքննության ավարտի մասին իրեն հայտնելու փաստը: Ընդ որում, չպետք է այնպիսի վերապահումներ սահմանվեն, որոնք կարող են հնարավորություն տալ քննիչին քրեական գործի նյութերը չտրամադրել տուժողին ծանոթանալու համար: Այդօրինակ վերապահումների առկայությունը քննիչների համար չարաշահումների պայմաններ է ստեղծում, ինչը տուժողի՝ գործին ծանոթանալու իրավունքի անտեսման հիմք է դառնում: Ուստի ճիշտ կլիներ ՀՀ քր. դատ. օր.-ի հոդված 265-ի երկրորդ մասը ձևակերպել հետևյալ կերպ. «Տուժողին, քաղաքացիական հայցվորին, քաղաքացիական պատասխանողին, մեղադրյալին և նրա պաշտպանին քննիչը տրամադրում է գործը ծանոթանալու համար: Քրեական գործի նյութերին ծանոթանալու մասին կազմվում է արձանագրություն, որում կարող են ներառվել վերոնշյալ անձանց միջնորդություններն ու հայտարարությունները, եթե այդպիսիք առկա են»: Հիշյալ հոդվածի առաջին մասը հարկ է լրացնել հետևյալ դրույթով. «Վերոնշյալ բոլոր անձանց ծանուցման մասին կազմվում է արձանագրություն, որը նրանք ստորագրում են»: Այդ դեպքում, այդպիսի ծանուցման մասին ձևական նշումով բավարարվելու փոխարեն, կամրագրվի տուժողին ծանուցելու քննիչի պարտականությունը:

Առաջարկված բոլոր իրավունքները տուժողի դատավարական վիճակը կհավասարեցնեն մեղադրյալի, կասկածյալի դատավարական վիճակին, ինչը, ցավոք, դեռ հեռու է իրականությունից: Ապահովելով տուժողի և մեղադրյալի, կասկածյալի իրավունքների հավասարությունը՝ քրեադատավարական օրենսդրությունը դեռ նախնական քննության փուլում մրցակցության սկզբունքի իրացման պայմաններ կստեղծի: Դա, իր հերթին, հնարավորություն կտա ձերբազատվելու նախնական քննության ինկվիզիցիոն դրսևորումներից:

Հաշվի առնելով ասվածը՝ հարկ է նշել, որ նախնական քննությունը պետք է դառնա քրեական դատավարության այնպիսի փուլ, որտեղ լիովին երաշխավորվում են դրա բոլոր մասնակիցների իրավունքները: Ընդ որում, պետք է ապահովվեն նշված փուլում մրցակցության սկզբունքի իրացման բոլոր պայմանները: Դրա համար տուժողն ու նրա ներկայացուցիչը՝ մի կողմից, և մեղադրյալը, կասկածյալը՝ մյուս կողմից, պետք է օժտված լինեն հավասար դատավարական իրավունքներով: Դա անհրաժեշտ է դատավարական հավասարություն ապահովելու համար, որը մրցակցության սկզբունքի հիմքն է: Ընդ որում, չի կարելի պահանջել հավասարություն մեղադրանքի և պաշտպանության կողմերի միջև, քանի որ մեղադրանքի կողմից հանդես են գալիս նաև քննիչն ու դատախազը, որոնք իշխանական լիազորություններ ունեն և դրանք իրացնում են քննության ընթացքում յուրաքանչյուր կոնկրետ գործով ըստ էության որոշում կայացնելիս: Այն, որ տուժողը նույնպես մտնում է մեղադրանքի կողմի մեջ, բնավ չի բացառում մի կողմից մեղադրյալի, կասկածյալի և

Որանց պաշտպանի, մյուս կողմից տուժողի ու նրա ներկայացուցչի միջև դատավարական հավասարության հասնելու հնարավորությունը:

SAMVEL DILBANDYAN – Проблемы обеспечения прав и законных интересов потерпевшего на стадии предварительного расследования. – Говоря о действенной защите прав и законных интересов обвиняемого и подозреваемого на стадии предварительного расследования, нельзя забывать о процессуальном положении потерпевшего, его правах и интересах. Они нуждаются в защите так же, как и права и свободы подозреваемого и обвиняемого.

Функции обвинения обязывают государство законодательно гарантировать доступ к правосудию лицам, потерпевшим от преступления, иными словами, процедуры, предусмотренные уголовно-процессуальным законодательством, не должны препятствовать защите их прав и законных интересов. Закрепление в Конституции РА права на возмещение вреда, причинённого потерпевшему, – важный и перспективный шаг, поскольку на конституционном уровне впервые признана защита прав потерпевших.

Предварительное расследование – стадия уголовного процесса, на которой должны быть полностью гарантированы права всех его участников. На этой стадии также следует обеспечить условия для реализации принципа состязательности, для чего потерпевший и его представитель, с одной стороны, а обвиняемый и подозреваемый, с другой стороны, должны обладать равными процессуальными правами. Так будет обеспечено процессуальное равенство, на котором основан принцип состязательности. При этом нельзя требовать равенства между сторонами обвинения и защиты, так как со стороны обвинения выступают прокурор и следователь, наделённые властными полномочиями; они реализуют их по ходу расследования, принимая решение по существу каждого уголовного дела. Хотя в соответствии с действующим процессуальным законодательством потерпевший также входит в состав стороны обвинения, это не исключает возможности достичь процессуального равенства между обвиняемым, подозреваемым и их защитником, с одной стороны, и, с другой стороны, потерпевшим и его представителем.

SAMVEL DILBANDYAN - Guarantees for protecting the injured parties' rights and legal interests during the pretrial investigation.- When considering the protection of rights and legal interests of the accused and suspects at the pretrial investigative stage, it is required that one should pay attention to the injured party, his/her procedural status and rights; as well as the legal interests at the pretrial investigation stage. One cannot consider only the rights and legal interests of the accused and suspects at the pretrial investigation stage and forget that the injured parties also need their rights to be protected. It is the function of the prosecution to make the state stipulate in its legislation all the necessary procedural guarantees that secure the injured party's right to access justice. This implies stipulating such guarantees in criminal procedural legislation that will encourage the protection of the rights and legal interests of the injured parties, but not impede them. The victims should not suffer another injury because of the state and public indifference.

Obviously, it seems more expedient to examine the pretrial investigation from the point of view of the person who shall be granted with more rights and guarantees,

rather than from the point of view of the person who affords more rights in the pretrial investigation. All the parties to the criminal procedure should be granted with rights and guarantees of exercising those rights to make sure that both the pretrial investigation stage and the entire criminal procedure can meet the needs of humanity and democracy. In any case, one should not neglect the rights and legal interests of the injured parties.

The Constitutional stipulation of the right to claim compensation for the damages caused to the injured party is a step forward, because it is for the first time, when the protection of the injured party's rights has been elevated to the constitutional level.

The pretrial investigation should become such a stage of the criminal procedure, where all the rights of its parties are reserved. Indeed, there should be all the guarantees for the pretrial investigation stage to ensure the proper implementation of the adversarial trial. Thus, the injured party and his/her legal representative on the one hand and the accused/suspect on the other hand shall have equal procedural rights. It is necessary to guarantee the equality of arms, which is the base of the adversarial trial. Apparently, we cannot demand equality between defense and prosecution, as the investigator and prosecutor prove the guilt and are authorized by the government. The fact that in accordance with the legislation, the injured party is involved in the accusation party, does not exclude the opportunity to reach equality between the parties.